

AL XIV-lea CONGRES INTERNAȚIONAL DE STUDII BIZANTINE

La data apariției acestor rânduri, cel de al XIV-lea Congres internațional de studii bizantine își va fi încheiat de mult lucrările, intrând el însuși în istoria faptelor de cercetare care decurg din rodnică însumare de energii, de gândire, de devotament pentru știință a atîtor specialiști din lumea întreagă. Cînd, în 1924, din inițiativa lui Nicolae Iorga, se organiza la București primul Congres de bizantinologie, puțini dintre cei prezenți atunci vor fi întrevăzute perspectivele colaborării științifice care se înfiripa, puțini dintre cei 64 participanți (22 cercetători români și 42 invitați străini) vor fi bănuit că studiile bizantine vor cunoaște o atît de strălucitoare dezvoltare. Și iată că, după aproape o jumătate de veac, în zilele de 6–12 septembrie 1971, Bucureștiul a fost gazda unei reuniuni științifice de o neobișnuită amploare, merită să dovedească, o dată mai mult, geniala înțelegere a devenirii istorice care îl caracteriza pe Nicolae Iorga: peste șapte sute de specialiști din diferite domenii ale bizantinologiei s-au întrunit pentru a valorifica, fie și într-o formă foarte succintă, rezultatele activității lor de cercetare asupra uneia dintre cele mai complexe perioade din istoria omenirii. În mod paradoxal, lumea bizantină, devenită pentru mulți un simbol al dezbinării, oferă un admirabil teren pentru colaborarea științifică internațională, ocazionînd o fructuoasă meditație, în acest atît de frămîntat secol XX, asupra inechităților sociale și politice care au dus la prăbușirea metropolei de pe țărmurile Bosforului.

În mesajul de salut adresat Congresului de Președintele Consiliului de Stat al Republicii Socialiste România, Nicolae Ceaușescu, sub al cărui înalt patronaj s-au desfășurat lucrările acestei importante reuniuni științifice internaționale, s-a accentuat în mod special faptul că istoria Imperiului bizantin poate deveni o sursă de învățăminte, o demonstrație privind forța solidarității popoarelor și, totodată, un permanent „memento” în fața pericolului dezbinării. Subliniind faptul că pe teritoriile stăpînite cîndva de Imperiul bizantin viețuiesc astăzi mai multe popoare libere, dornice să-și afirme personalitatea într-un climat de echitate și securitate internațională, șeful statului român a arătat întrucît studiile de bizantinologie pot contribui la punerea în valoare a fondului comun de civilizație și cultură, întrucît pot deveni instrumente de apropiere între națiuni.

„Intotdeauna, de-a lungul milenarei istorii a popoarelor, marea cultură și știință umanistă s-au afirmat ca instrumente ale cunoașterii și apropierii între națiuni, ca factori de seamă în promovarea idealurilor nobile ale popoarelor”, a spus, între altele, Președintele Nicolae Ceaușescu, sintetizînd însuși mesajul actual al științei din România socialistă.

În fapt, marele congres a reprezentat, prin diversitatea și natura comunicărilor, prin întreaga atmosferă de lucru, o reală contribuție pe planul colaborării științifice internaționale, ocazionînd valorificarea unui mare număr de noutăți din domeniul cercetării aplicate și interpretative, netezind schimbul de opinii, înlesnind stabilirea unor relații colegiale între specialiști. Prezența la congres a unor mari personalități ale bizantinologiei, ca Paul Lemerle, Victor Lazarev, Otto Demus, Steven Runciman, Svetozar Radojčić, Andros Xyngopoulos, Charles Delvoye și mulți alții, poate fi echivalată cu un atestat de recunoaștere a prestigiului bizantinologiei românești, președintele reuniunii, profesorul Vasile Grecu, conținînd printre cei mai iluștri reprezentanți ai disciplinei.

Ținînd seama de profilul publicației noastre, rîndurile ce urmează nu-și propun să constituie o cronică a tuturor lucrărilor Congresului, atenția fiind îndreptată cu precădere asupra acelor comunicări care au tratat probleme de patrimoniu monumental, cercetări arheologice la monumente, aspecte ale artelor monumentale, precum și probleme de restaurare și valorificare complexă a acestora. Considerat din acest unghi de vedere, trebuie să recunoaștem că programul Congresului nu a fost prea darnic, prea puține fiind contribuțiile de substanță, în măsură să deschidă noi perspective de cercetare. Nu poate fi regretată îndeajuns redusă importanță acordată integrării în contemporaneitate a zestrei de artă și arhitectură de epocă sau de tradiție bizantină, deși, este evident că numai pe o asemenea cale se poate spera într-o deplină legitimare a studiilor pe monumentele păstrate.

O contribuție teoretică de prestigiu a fost adusă prin raportul prof. André Grabar: *Arta laică în Bizanț (L'art profane à Byzance)*,

raport prezentat în cadrul secției a III-a, care a avut ca temă generală studierea artei nonreligioase, asupra căreia cercetătorii nu au insistat niciodată îndeajuns. Acordînd o pondere destul de mare arhitecturii, raportul schițează, de asemenea, cîteva repere din evoluția picturii (decorații murale, miniaturi) și a artelor somptuoase, propunînd anume delimitări în funcție de rangul comanditarului și de aria geografică. Vom remarca însă, că autorul raportului nu a fost consecvent cu propria sa definiție dată artei profane („... nous considérons comme profane toute oeuvre d'art qui n'était pas au service de la foi chrétienne”)¹, concentrînd cîmpul considerațiilor numai asupra artelor de palat. Nu este locul să evocăm aici importanța rolului creator al categoriilor sociale mijlocii și mici, a căror activitate nu poate și nu trebuie să fie ignorată; dorim să subliniem, totuși, faptul că fenomenul artistic european reclamă, pentru a fi înțeles în deplina sa complexitate, o cuprindere mai largă, care să țină seama de dinamica micilor măștri. În opoziție cu conservatorismul artelor de palat, arta centrelor urbane, determinată de categoria neguțătorilor și meseriașilor, a fost, în tot cursul evului mediu, mult mai receptivă la înnoire, a favorizat circulația formelor, contribuind în mare măsură la stabilirea unor legături artistice de largă respirație. Iată de ce ni se pare prea restrîns cadrul problematic propus de raportul în discuție, chiar dacă el are meritul de a încerca, pentru prima oară, un program de studiu al artei profane din lumea bizantină.

Un alt raport care angajează un capitol important al artei bizantine este cel datorat cunoscutului savant grec Manolis Chatzidakis: *Clasicism și tendințe populare în secolul al XIV-lea (Classicisme et tendances populaires au XIVe siècle)*. Ocupîndu-se de problemele picturii din acest atît de frămîntat secol penultim al lumii bizantine, raportul aduce numeroase precizii de ordin teoretic, privind deopotrivă sensul unor noțiuni terminologice și aspectele de evoluție stilistică. În opoziție cu autorii care consideră că dezvoltarea picturii în secolul al XIV-lea cunoaște două faze succesive, corespunzînd fiecare unei jumătăți de secol (V. Lazarev), M. Chatzidakis propune o periodizare mai nuanțată: prima etapă, pînă la 1330, ar coincide cu un fenomen de evoluție dinamică, caracterizat prin realizări de mare valoare (în primul rînd mozaicurile bisericii Chora din Constantinopol, 1315–1321), a doua etapă, pînă către 1360, ar reprezenta o fază de stagnare, în timp ce ultima etapă, pînă la sfîrșitul secolului ar fi marcată de un spirit retrospectiv care ar motiva eflorescența picturii murale din acea vreme.² Cu intenția de a reveni asupra acestor propuneri de periodizare, semnalăm, deocamdată, marele pericol de ordin teoretic pe care îl reprezintă metoda de a reduce toate explicațiile fenomenelor artistice de epocă la realitățile marilor centre bizantine, Constantinopolul și Salonicul. În același timp, trebuie precizat că înflorirea picturii murale în ultima treime a secolului nu poate fi explicată în mod satisfăcător prin simpla orientare retrospectivă, dimpotrivă este necesar să se pună în evidență factorul dinamic al epocii, forța socială activă pe plan artistic, care, chiar dacă beneficia de unele exemple ale trecutului, în nici un caz nu putea fi pe de-a-ntregul determinată de acestea. Nu putem fi de acord nici cu concluzia potrivit căreia „chestiunea școlilor naționale pare să aibă o importanță minoră, din punct de vedere a evoluției stilului picturii bizantine din secolul al XIV-lea”. În general, ni se pare că, pe viitor, va fi necesară o adîncire a studiilor teritoriale, pentru valorificarea acelor monumente încă ignorate, care pot constitui verigi importante în procesul evaluativ al fenomenului artistic, pe de altă parte va trebui să se acorde o mai mare atenție conexiunilor acestui fenomen cu ansamblul vieții sociale. De asemenea, ni se pare util să se renunțe la prea rigida compartimentare a artei europene în funcție de zonele de influență religioasă și să se urmărească elementele de comunitate spirituală care au favorizat schimburile artistice pe arii mai largi, înlăuntrul cărora prezența școlilor locale a fost o realitate care nu poate fi minimalizată.

Din lungă serie de comunicări grupate în patru secțiuni de lucru – din nefericire, frecvențele paralelisme au împiedicat urmărirea cursului a comunicărilor cu același profil – vom aminti pe acelea care pot interesa în primul rînd pe cercetătorul român. Pentru o mai lesnicioasă

¹ *Rapports*, III, p. 7.

² *Rapports*, I, p. 102–103.

prezentare, vom constitui trei grupe convenționale, care nu coincid cu cele din timpul Congresului, dar care au avantajul unei unități tematice mai evidente.

Cercetările arheologice asupra monumentelor bizantine sau de influență bizantină au făcut obiectul mai multor comunicări, cele mai multe cu caracter de informare imediată, latura interpretativă fiind sever diminuată și datorită spațiului cronologic prea limitat³. Vom aminti comunicările prezentate de Vera Bitrakova-Grozdanova (*Biserica episcopală paleo-creștină din Ohrida*), de S. Georgieva, J. Nicolova și N. Anghelov (*Palatul regal de la Tîrnovo ca expresie a arhitecturii fortificate din evul mediu tirziu*), de J. Lassus (*Fortăreața bizantină de la Thamugadi*), de C. Medić (*Palatul paleo-bizantin de lângă Gamzigrad*), de C. L. Striker (*Cercetări arheologice la Kalenderhane-djami din Istanbul*), de S. Michailov (*Noi săpături la basilica mare de la Pliska*), de D. Tudor (*Noi cercetări arheologice în cetatea bizantină de la Sucidava, în Dacia*). În directă legătură cu aceste comunicări, sint acelea care au abordat în prim plan o problemă de arhitectură, de regulă în scopul precizării unor date de ordin tipologic sau cronologic. J. T. A. Koumouliades (*Mănăstirea sf. Pantelimon din Thessalia*), M. Kiel (*Biserica Maica Domnului din Dolna-Kamenica, Serbia de est*), J. Morganstern (*Biserica din Dereagzi și locul său în istoria arhitecturii bizantine*), Horia Teodoru (*Tradiția bizantină a întăriturilor în arhitectura Țării Românești*) se numără printre puținii specialiști care și-au îndreptat atenția asupra unor probleme de arhitectură. Faptul nu poate trece neobservat; el trădează nu doar o carență a studiilor în acest domeniu, ci și o carență, cu implicații mai largi, a studiilor pe materialul concret, foarte mulți fiind încă cercetătorii care preferă speculațiile de cabinet campaniilor de lucru pe teritoriu. Cunoașterea incompletă a patrimoniului, pe care o trădează fără echivoc bibliografia învechită și lipsa repertoriilor de lucru, explică aspectul conservator al interpretărilor, inserția neconvingătoare în realitățile istorice de epocă.

Cea mai bogată – acoperind un cîmp mai complex de probleme – este seria de comunicări consacrate picturilor murale și mozaicurilor, chiar dacă nu se poate vorbi despre contribuții cu caracter pregnant inovator. Și în acest caz, cei mai mulți participanți s-au mulțumit să prezinte informări asupra problemei în studiu, interpretările fiind restrinse ca orizont, dimensiunile reduse ale textelor fiind neprielnice analizelor circumstanțiate. Atrăgător ca procedeu, dar redus numai la efectele cinematografice, a fost filmul-comunicare prezentat de Hélène Grigoriadou-Cabagnols, *Imaginea unei Deisis regale într-o frescă din secolul al XIV-lea, la Castoria*. Dintre comunicările care ne-au reținut atenția, menționăm în primul rînd pe acelea prezentate de Nina A. Brodsky (*Observații asupra unui important detaliu iconografic din fresca „Judecății de apoi” din catedrala Sf. Dumitru din Vladimir*), de Mirjana Tatić Djurić (*Iconografia donatorilor în vechea artă sîrbă*), de Kostadinka Pnskaleva-Kabadaieva (*Noi date privind biserica Sf. Gheorghe a mănăstirii Kremikovți*), de Liliana Mavrodinova (*Curentul artistic reprezentat de biserica Zemen și locul său în pictura balcanică și bizantină*), de Ljubica D. Popovich (*Tendențe laicizante în pictura bizantină din prima jumătate a secolului al XIV-lea*), de Ekaterina Manova (*Cortegeul iconografic al sfinților militari în pictura murală medievală bulgărească*), de L. Prachkov (*Picturile murale ale turnului lui Hreljo de la mănăstirea Rila*), de Dora Rogan (*O pictură murală din epoca Paleologilor reprezentînd într-o manieră simbolică și originală principalele părți ale oficiului liturgic*), de G. Stričević (*Mozaiicul Deisis din Sfînta Sofia*), de A. Papagheorghiu (*Picturi murale din secolele X–XII de curînd descoperite în Cipru*), de Gordana Babić (*Acatistul Maicii Domnului pictat în pronaosul Coziei*), de A. Xyngopoulos (*Portretele inedite a doi voievozi moldoveni*⁴), de Pavle Mijović (*Menologul în România și în Serbia medievală*), de Theodora

³ Este evident că în zece minute nu se pot spune prea multe lucruri.

Voinescu (*Rolul picturilor din biserica Sf. Nicolae din Curtea de Argeș în evoluția artei românești*), de A. Stylianou (*Maria Egipteană și Sf. Zosima în pictura bisericilor din Cipru*), de S. Pečković (*Pictorii Irescelor din biserica Sf. Dumitru din Peć*), de M. Garidis (*Eventuale legături între pictura din Grecia de nord și aceea din Moldova*), de S. Ulea (*Originea iconografică a temei Cavalcadei împăratului Constantin*), de C. Grozdanov (*Ecouri ale invaziei turcești și ale rezistenței împotriva acesteia în anume compoziții din pictura macedoneană la sfîrșitul secolului al XIV-lea*), fără ca lista comunicărilor să fie epuizată.

Din cele de mai sus reținem importanța acordată reprezentării *Asediului Constantinopolului* în pictura bisericii Sf. Petru de pe malul lacului Prespa⁵, soluția adoptată de pictorii macedoneni fiind o prefigurare a soluției la care vor recurge pictorii moldoveni din secolul al XVI-lea, în cadrul decorațiilor murale exterioare. O contribuție deosebit de importantă pentru cunoașterea problemelor iconografice ale vechilor noastre picturi o constituie studiul Gordanei Babić asupra reprezentării *Acatistului Maicii Domnului* din pronaosul Coziei. Autoarea reușește să demonstreze că redactarea iconografică a acestui ciclu beneficiază, la Cozia, de modele constantinopolitane, analogiile cu ciclurile balcanice fiind rare și neconcludente. Ocupîndu-se tot de pictura din pronaosul bisericii mari de la Cozia, P. Mijović descoperă, în urma analizei stilistice a menologului de la Cozia, corespondențe cu ansamblurile avînd aceeași temă de la Dečani, Staro Nagoričino, Gračanica, Peć, deducînd chiar o posibilă filiație Dečani-Cozia. Evocînd eventualele contacte dintre pictura Greciei de nord și aceea din Moldova, Milto Garidis ia în considerație asemănările existente între picturile bisericilor Sf. Nicolae din Dorohoi, pe de o parte, și picturile mai multor biserici din Thessalia și Macedonia, pe de altă parte. Sint invocate elemente de costum, de recuzită decorativă, mai puțin de ordin compozițional, deși nu lipsesc nici asemenea asemănări. Știînd că monumentele avute în vedere datează de la sfîrșitul secolului al XV-lea și că la Hirlău s-a păstrat piatra de mormint a pictorului Gheorghe din Trikkala, autorul presupune o migrație de meșteri din Grecia spre Moldova în epoca respectivă.

Bazat pe descoperirea unei reprezentări a cavalcadei sfinților militari într-o biserică din Creta, datînd din secolul al XIV-lea, și luînd în considerare datele stilistice, Sorin Ulea ajunge la concluzia că această imagine, destul de rară în iconografia medievală, a fost elaborată în ambianța Constantinopolului. Rămîne de explicat drumul pe care l-a străbătut reprezentarea „cavalcadei” pînă la biserica Sf. Cruce din Pătrăuți, în vremea lui Ștefan cel Mare (1488).

A. Xyngopoulos, cunoscut cercetător al monumentelor grecești, a dat la iveală portretul necunoscut al voievodului Mihnea Turcitul și al fiului său Radu, aflate la mănăstirea Ivron.

Ținînd seama de faptul că în cadrul Congresului fusese prevăzută o secțiune specială pentru arta profană în lumea bizantină, era de așteptat ca numărul comunicărilor pe această temă să fie mai mare, după cum ar fi fost de dorit ca prezența cercetătorilor români să fie mai substanțială, cel puțin în secțiunea rezervată relațiilor dintre Bizanț și țările române. Dincolo de aceste absențe, care, oricum, trebuie să constituie un motiv de veghe în cercetările viitoare, luminile celui de al XIV-lea Congres de studii bizantine s-au răsfrînt în mod pozitiv și în domeniul patrimoniului monumental, citeva contribuții privind direct, așa cum s-a arătat, monumentele din țara noastră.

Sintem incredințați că „Buletinul monumentelor istorice”, care a închinat un atît de valoros număr (nr. 3/1971) Congresului, va urmări cu consecvență programul său de stimulare a studiilor comparative, servind pe această cale nobila idee că monumentele pot fi „instrumente ale cunoașterii și apropierii dintre națiuni”.

⁴ Comunicarea nu a fost citită; din rezumatul publicat reiese că este vorba despre doi voievozi munteni.

⁵ Problemă tratată în comunicarea lui C. Grozdanov.

VASILE DRĂGUȚ

PRIMA PERIOADĂ DIN ACTIVITATEA RESTAURATORILOR UNESCO ÎN ȚARA NOASTRĂ S-A ÎNCHEIAT

Ca rezultat al unui acord intervenit între Direcția monumentelor istorice și Centrul internațional de studii pentru conservarea și restaurarea bunurilor culturale (organism creat de UNESCO, cu sediul la Roma)¹, în cursul verii care a trecut, mai mulți specialiști restauratori, constituiți în echipe de lucru², au deschis, în fapt, acțiunea de salvagardare a picturilor murale din Moldova.

¹ În acest sens, a se vedea și „BMI”, nr. 1/1971, p. 77.

² Helmut Scholtz (R.F.G.), Friedrich Buchenrieder (R.F.G.), Emmerich Mohapp (Austria) au lucrat la Humor, împreună cu T. Trestio-reanu, D. Ivanovici și Irina Ignat; Zbigniew Majcherowicz (Polonia) cu Gh. Ciobanu și I. Neagoe – la Moldovița.

În funcție de imperativul urgențelor, atenția s-a îndreptat în prima etapă asupra consolidării picturilor murale de pe fațada sudică a bisericii mănăstirii Moldovița, aflate într-un stadiu amenințător de desprindere, de asemenea asupra unor zone burdușite de pe fațada sudică a bisericii fostei mănăstiri Humor. În paralel, au fost întreprinse, cu caracter experimental, lucrări de fixare a peliculei de culoare pe fațada nordică a acestui din urmă monument³, tot aici fiind inițiate și lucrări de curățare a picturilor de pe bolta camerei mormintelor.

³ Este vorba despre zona superioară a *Arborelui lui Ieseu*.